

УДК 327(73+(470+S71)

С. Толстов,

*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

**СИСТЕМНІ СУПЕРЕЧНОСТІ Й ТАКТИЧНІ
РОЗХОДЖЕННЯ МІЖ США ТА РОСІЄЮ:
ПРИРОДА, ЗМІСТ, СПЕЦИФІКА**

Стаття присвячена американо-російським взаєминам у пост-біполярну епоху. Розглядаючи владно-силові чинники системних суперечностей та співвідношення тенденцій співпраці і суперництва у відносинах США і Росії, автор аналізує російську зовнішньополітичну стратегію, спрямовану на розхитування і демонтаж однополюсної американоцентричної моделі міжнародних відносин. У висновках зазначається, що попри певне пом'якшення загальної атмосфери американо-російських відносин, їх характерною ознакою і надалі залишатиметься стан асиметричного суперництва.

Ключові слова: США, Росія, міжнародні відносини, системні суперечності, стратегія, суперництво.

Tolstov S. Systemные противоречия и тактические расхождения между США и Россией: природа, содержание, специфика

Статья посвящена американо-российским отношениям в пост-биполярную эпоху. Рассматривая силовые факторы системных противоречий и соотношение тенденций сотрудничества и соперничества в отношениях США и России, автор анализирует российскую внешнеполитическую стратегию, направленную на расшатывание и демонтаж однополюсной американоцентрической модели международных отношений. В выводах отмечается, что несмотря на определенное улучшение общей атмосферы американо-российских отношений, их характерным признаком и далее будет оставаться состояние асимметричного соперничества.

Ключевые слова: США, Россия, международные отношения, системные противоречия, стратегия, соперничество.

Tolstov S. System contradictions and tactical distortions between the United States and Russia: nature, content, peculiarity

The article deals with American–Russia relations in a post-bipolar epoch. Systems contradictions determined by power aspects of cooperation and contest in the relations

between the United States and Russia are regarded. The Russian foreign policy behavior aimed at dismantling of unipolar world system headed by the United States is analyzed. It is proved that despite of some improvements in American–Russian relations they still should be treated as competitive ones.

Key words: *United States, Russia, international relations, strategy, system contradictions, contest.*

Відносини між США та Росією визначаються низкою факторів та обставин, включаючи владно-силові чинники, ставлення до глобальних проблем та регіональні інтереси. Оцінюючи контекст двосторонніх взаємин між США та Росією впродовж останнього десятиліття, можна виділити ряд сфер і проблем, сприйняття яких визначало співвідношення тенденцій співпраці та суперництва.

Мотивація відносин між США та Росією впродовж останнього десятиліття виглядала більш-менш зрозумілою. Адміністрація Дж.Буша-молодшого переслідувала мету підтримувати режим жорсткого домінування США, який мав закріпити американську модель міжнародного порядку, в основу якої було покладено певний спосіб фінансово-економічних відносин. Військово-політичне домінування США надавало змогу американським бізнес-групам використовувати військово-технологічні і фінансові переваги США для збереження встановленої моделі нагромадження та перерозподілу капіталів та використання позаекономічних чинників для забезпечення високого рівня споживання.

З погляду російського керівництва, встановлена США модель глобального домінування виглядала хибною, оскільки закріплювала надмірні переваги для США та їхніх союзників, позбавляючи інших провідних учасників міжнародної системи можливості впливати на встановлення правил гри у сфері глобальної економіки і політичних стосунків.

Після нетривалого періоду взаємного зближення, пов'язаного з проголошенням США глобальної антитерористичної кампанії та початком воєнної операції в Афганістані, з 2003 р. суперечності між США та Росією невпинно поглиблювалися. Російським керівництвом було зроблено ставку на розробку автономної стратегії позиціонування, яка передбачала використання зростаючих фінансових активів для альтернативної капіталізації європейської економіки з переважним акцентом на енергетичний сектор. У сфері внутрішньої політики Росії відбувалося посилення авторитарних методів регулювання, які супроводжувалися скороченням впливу прозахідних ліберальних угруповань та встановленням жорстких механізмів контролю з боку державного апарату. Цей курс супроводжувався збільшенням державних

витрат та зростанням доходів населення, що, власне, й слугувало підставою для неформального компромісу між режимом В.Путіна та значною частиною російського суспільства.

Водночас, попри зростання валютних надходжень та формування значного стабілізаційного фонду, російським владним структурам не вдалося задіяти механізми модернізації економіки, здатні вивести Росію в ряд провідних технологічних держав та суттєво поліпшити якість життя всередині країни.

Підставами для подальшого загострення американо-російських відносин стали заперечення права США на одноосібне ухвалення рішень щодо проведення військово-політичних операцій проти низки периферійних країн, загострення конкуренції між енергетичними компаніями США та РФ, зіткнення інтересів в Європі, на Середньому Сході та в пострадянському просторі, посилення російської політичної присутності в Азії та Латинській Америці.

У військово-політичній сфері основні суперечності визначилися в формі активної протидії з боку РФ планам США стосовно продовження розширення НАТО і розміщення об'єктів національної системи протиракетної оборони в Чехії та Польщі.

Глобальна економічна криза, що почалася в 2008 р., внесла в двосторонні американо-російські взаємини істотні корективи. З одного боку, фінансово-економічна криза, що була спричинена неконтрольованістю фінансових та біржових операцій, продемонструвала провал американської моделі нагромадження капіталу та перерозподілу багатства. Інтернаціоналізований фінансовий сектор світового капіталізму, який вийшов за межі національного контролю та регулювання, став прямою загрозою для стабільності фізичної економіки. Хаотичне зростання вартості фінансових операцій поставило під загрозу роль долара як світової розрахункової одиниці й засобу нагромадження та оцінки активів.

З другого боку, криза виявила неспроможність політичного керівництва провідних держав сучасного світу визначити форми і методи адекватного спільного регулювання глобальної економіки. Причини такої обмеженості спільних можливостей мотивуються як браком нормативної бази для ухвалення та реалізації спільних рішень, включаючи відсутність керівного наддержавного розпорядчого органу, так і обмеженою спроможністю урядів основних, найбільш потужних у фінансово-економічному відношенні держав світу, контролювати фінансово-економічні структури та міжнародні фінансові розрахунки.

Перша хвиля фінансово-економічної кризи супроводжувалася перестановками у владних структурах Росії та США. Якщо в Росії зміни в системі владних інституцій мали еволюційний та узгоджений характер, у США відбулася більш конкурентна зміна влади, що дозволяє тлумачити обрання президентом Б.Обами як доволі істотну зміну векторів політичного курсу. Однак в обох випадках зміна перших осіб у політичному керівництві створювала підґрунтя для відновлення діалогу з широкого спектру спірних проблем, що визначилися в контексті двосторонніх відносин.

Об'єктивні розходження та суперечності

До переліку факторів, що визначають характер відносин між США та Росією, належать всі основні сфери та напрями міжнародної взаємодії, включаючи ставлення до режиму глобальних фінансово-економічних відносин та режиму міжнародної торгівлі, комплекс владно-силових чинників, визначення військово-політичних стратегій, вибір форм союзницьких відносин, що слугують засобами колективної реалізації групових інтересів, визначення нормативів політичного характеру, що стосуються ролі та статусу держав залежно від їхнього внутрішнього політичного устрою.

Варто зазначити, що підґрунтям однополярного домінування США була істотна корекція системних чинників у напрямку стимулювання ієрархічного бачення глобального устрою. З погляду американських державних структур, Європа і Євразія розглядалися як два основних «трансформаційних регіони» світу, які є об'єктом стратегії та політики США, спрямованих на подолання тиранічних режимів, «встановлення свободи» та закріплення лідерства США в спільноті демократичних націй, що розширюється.

Сам процес домінування США в межах міжнародної системи розглядався в контексті динамічної цілеспрямованої зміни міжнародного середовища. Стратегія національної безпеки США, затверджена адміністрацією Дж. Буша-молодшого в березні 2006 р., декларувала відмову від договірних і бюрократизованих моделей міжнародного співробітництва на користь цільових партнерств, оскільки вони «заохочують міжнародне співробітництво, а не створюють міжнародну бюрократію» та більше зорієнтовані на дії і результат, а не на «створення нових правил і законів» [1].

Таким чином, у новій нестаціонарній міжнародній системі структури політичного управління США бачили себе в ролі не тільки правлячого апарату панівної держави, але й у якості керівної ланки, яка за допомогою силових переваг та засобів політичного впливу свідомо формує бажане

довколишнє середовище. Стратегічний план Державного департаменту США на 2007–2012 рр. розглядав Європу і Євразію в якості цілісного регіону, який зазнає процесів трансформації та водночас підтримує трансформаційні процеси в інших частинах світу. З огляду на це висувалися такі цілі, як приєднання до атлантичної спільноти країн Східної Європи, Балкан і Південного Кавказу, приєднання до Європи Туреччини, врегулювання пострадянських конфліктів [2].

Процес зовнішньополітичного планування США фактично відбивав стан справ, за яких США розглядалися в якості замітника керівної міжнародної інституції, або як аналог верховного чи управляючого органу (*supreme authority*). Зміни в Євразії та на пострадянському просторі тлумачилися як продовження керованих нерівноважних процесів, що почалися після розпаду СРСР. Цілком очевидно, у межах такої системи інші міжнародні актори мали відігравати певні ролі, кожна з яких визначалася статусом тієї чи іншої держави у відносинах зі США. Союзники по НАТО мали до певної міри привілейований стан. Роль інших союзників та партнерів зводилася до виконання функціонально визначених регіональних цілей. Інші країни тлумачилися як об'єкти стратегії й політики США та євроатлантичної спільноти, оскільки інтереси цього домінуючого ядра вважалися незаперечними.

В американській аналітичній літературі функції США як домінуючої держави, або держави-гегемона, інтерпретуються термінами «влади» і «домінування». Тлумачення цих понять має різні відтінки. Більш-менш узагальненим можна вважати поняття, що застосовується біхейвіористами: влада як «спроможність» змінювати відносини (ставлення, поведінку) інших, щоб одержати бажані результати. Визначаючи роль владних чинників у міжнародних відносинах, Джозеф Най тлумачив владу як «вплив, що його одна нація чи група націй справляють на інших для того, аби змусити опонента робити щось таке, на що той не погодився б за звичайних обставин». У міжнародних відносинах легітимність теж відіграє вагомую роль, виправдовуючи застосування сили. Таким чином легітимація підготує нації до дій поза межами таких понять, як демократія, розвиток чи діалог. Проміжну зону між повноваженнями та легітимністю заповнюють специфічні форми впливу, позначені поняттям «м'якої влади» [3].

За класичною теорією влади, розробленою Т.Парсонсом, владні відносини передбачають «узагальнення» та «легітимацію». Домогтися володіння корисним предметом, вимінявши його на інший предмет, не означає здійснити грошову угоду. Так само досягти за допомогою простої загрози з боку переважаючої сили задоволення свого бажання, незалежно від того, чи воно визначено як зобов'язання об'єкта чи ні, ще не являє

собою акт володарювання. За Т.Парсонсом, «поняття інституціоналізованої системи влади» насамперед висуває на перший план систему відносин, у межах якої деякі види обіцянок і зобов'язань, нав'язаних чи взятих добровільно, наприклад, згідно з договором, тлумачаться як такі, що підлягають виконанню, тобто за нормативно встановлених умов уповноважені діячі можуть вимагати їх виконання. В разі відмови чи спроб відмови від покори, коли якийсь з акторів намагається уникнути виконання своїх зобов'язань, їх «змушують до поваги», погрожуючи «реальним застосуванням ситуаційно-негативних санкцій, які в одному випадку виконують функцію залякування, а в іншому — покарання». Такі події цілеспрямовано змінюють чи погрожують змінити ситуацію на шкоду певному суб'єкту (актору), яким би не був конкретним зміст таких змін.

Таким чином, вважав Т.Парсонс, влада є реалізацією узагальненої спроможності домагатися від членів колективу виконання їхніх зобов'язань, легітимізованих значимістю останніх для цілей колективу, та передбаченням можливості примусу бунтівників через застосування до них негативних санкцій, ким би не були дійові особи цієї операції [4].

З погляду політичної теорії, ці чинники можна вважати за такі, що визначають основи владних відносин. Спроби перенести специфіку владно-силових стосунків на сферу міжнародних стосунків викликають певні труднощі. Насамперед це стосується відсутності в межах політичної організації міждержавних відносин верховного органу-інстанції, що загострює суперечність між формальною рівністю державних суб'єктів та їх фактичною ієрархією. Інший чинник — це складність легітимації влади в міжнародному політичному та правовому контексті, оскільки це передбачає визнання зверхності суб'єкта, що застосовує санкції, а також згоду коритися його волі з боку інших держав та міжнародних інституцій.

За Т.Парсонсом, для владних відносин здатність забезпечувати задоволення бажання має бути узагальненою, оскільки влада має інституціоналізований характер. Застосування санкцій має виходити за межі окремого акту застосування покарання, яке може накласти одна особа. Й, нарешті, використаний для здійснення покарання посередник має бути «символічним», що забезпечується шляхом легітимації владного режиму. «В системах влади легітимація є ... фактором, аналогічним довірі при взаємній згоді на прийняття грошової одиниці та її стабільності у фінансових системах» [5].

Обидва критерії поєднані тим, що коли легітимність володіння та використання влади піддається сумніву, це веде до використання все більш сильних примусових засобів, що сприяють досягненню покори. Ці засоби мають бути чим далі все більш «внутрішньо» ефективними і відповідно

краще пристосованими до особливих ситуацій об'єктів, з огляду на їх недостатньо загальний характер. Наскільки посилюється внутрішня ефективність цих засобів, настільки легітимність поступово стає все менш важливим фактором забезпечення їх ефективності. Наприкінці цього процесу — застосування спочатку різних видів примусу, а згодом — сили як найефективнішого з усіх засобів примусу.

Інакше кажучи, домінування США, не закріплене в нормах міжнародного права, вимагало повсякденних демонстрацій та підтвердження. Натомість, панівний статус США в ракурсі владно-силових стосунків мав бути легітимізований за допомогою організації формальної підтримки з боку частини країн світу, створених ними асоціацій та міжнародних організацій, які б легітимізували реальну розстановку сил, військово-політичних та фінансових можливостей. Пошук форм легітимації однополярного домінування США спочатку стимулював спроби дістати визнання ролі НАТО як новітнього механізму глобального кризового регулювання, а згодом втілювалися в наміри розширити межі політичної організації євроатлантичної спільноти шляхом створення глобальної ліги, альянсу чи асоціації демократій. Цій суто політичній структурі відводилася роль політичного аналогу ситуативних коаліцій, які США формували для забезпечення підтримки своїх силових операцій у країнах Азії, починаючи з першої операції проти Іраку в 1991 р. Таким чином, трансформаційні процеси, пов'язані з глобалізацією неоліберальної моделі капіталізму, набували наочного характеру в формі «просування свободи» (статистичне збільшення кількості демократичних держав). Натомість, інші країни світу розглядалися в якості об'єкта трансформацій, як зона тимчасового панування недемократичних систем, авторитаризму, тиранії, неефективних форм власності та організації економіки.

Другим важливим чинником, який істотно вплинув на загострення американо-російських суперечностей, була спроба російського політичного керівництва висунути альтернативну економічній моделі США — форму підтримки капіталізації світової економіки російськими державно контрольованими енергетичними компаніями. Ця модель просування російського капіталу до країн Європейського Союзу стала помітною лише після війни в Іраку та була зумовлена стрімким зростанням цін на нафту і природний газ. Варто зазначити, що подібні елементи поведінки, причому в ще більших масштабах, характеризують і зовнішньоекономічну стратегію китайських фірм. Принаймні американські фінансові кола досить гостро сприйняли перспективу розширення активів «Газпрому» та російських нафтових компаній у країнах

ЄС. Відповіддю на це стало висунення сенатором-республіканцем Р.Лугаром плану, що передбачав формування спільної стратегії НАТО з питань енергетичної безпеки та пропонував розглядати гарантований доступ до джерел постачання енергоносіїв як чинник спільної безпеки Євроатлантичної спільноти.

Р.Лугар виходив з уявлення про те, що спосіб нагромадження капіталу та високий рівень споживання в США були традиційно зумовлені низькими цінами на енергоносії. Проте зі зростанням цін на нафту і газ ситуація набула загрозливого характеру. Тому в березні 2006 р. Лугар висунув ряд вимог до владних структур США, включаючи перехід до нового «енергетичного реалізму», який мав дозволити США уникнути численних небезпек екзистенціального рівня, зберегти стандарти життя та спроможність продовжувати реалізацію зовнішньополітичних завдань.

За визначенням Р.Лугара, політики в США почали розуміти взаємозв'язок між потребами енергетичної безпеки, проблемами довколишнього середовища та впливом залежності від нафти на стан платіжного балансу. Однак, незважаючи на це, констатував Р.Лугар, не було здійснено необхідних політичних кроків до забезпечення надійної енергетичної альтернативи у майбутньому. Позиція політичного керівництва залишалася, ймовірно, пасивною, ніж розрахованою на випередження [6].

Проте, з погляду «енергетичного реалізму», з огляду на ряд небезпек, ситуація не дозволяла США займати позицію пасивного спостерігача. До цих чинників Р.Лугар та інші прихильники жорсткого курсу США у сфері енергетики зараховували:

- підвищення цін на енергоресурси, що вважалося наслідком незначних інвестицій у їхні розвідку та видобування;
- збільшення енергетичного попиту, що сприяло тероризму та виникненню збройних конфліктів;
- концентрацію енергетичних активів у руках «проблемних урядів»;
- посилення намірів авторитарних та «проблемних урядів» використовувати енергію як геополітичну зброю;
- небезпеку прискорення кліматичних змін, що мало призвести до фундаментальних змін в енергетичних дебатах.

Ці міркування пропонувалося взяти за основу переходу від потурання в енергетичній стратегії, яке мотивувалося невтручанням у справи еволюційної саморегуляції ринкових відносин, до переорієнтації способів, якими США мають забезпечувати постачання та використання енергії. Особливими чинниками безпеки Р.Лугар вважав збільшення вразливості на «критичних транспортних шляхах»

та вражаючий переплив могутності (power) до таких держав, як Росія, Іран та Венесуела, який супроводжується зростанням їхньої ваги в міжнародному співтоваристві [7].

З огляду на ці міркування, пропонувалося запобігти ситуації, за якої США могла б спіткати небезпека припинення енергопостачання ззовні незалежно від можливих причин, включаючи нафтове ембарго, атаки терористів, воєнний конфлікт, зумовлений «зростанням амбіцій та нафтових доходів антиамериканських режимів», екстремальне зростання цін. Зазначалося, що екстенсивні методи реагування, такі, як збільшення виробництва етанолу чи випуск автомобілів, що можуть працювати на альтернативному пальному, проблему не розв'язують [8].

Головним викликом вважається очікуване зростання попиту на паливо в країнах, що розвиваються. За прогнозами Міжнародного енергетичного агентства, до 2030 р. глобальний попит на енергію зросте на 50%. Три чверті цього попиту припадатиме на країни, що розвиваються, з яких 45% — на Китай та Індію. При цьому 94% зростання попиту припадатиме на невідновлювані види енергоносіїв, що має призвести до збільшення викидів окису вуглецю на 57%. Що стосується нафти, покриття споживання потребуватиме збільшення видобутку нафти з 85 млн. барелів на день у 2006 р. до 116 млн барелів у 2030 р. Підвищення цін на нафту водночас із зростанням попиту призвело до нагромадження капіталів у країнах — експортерах нафти. За підрахунками Департаменту казначейства США, за 2000–2005 рр. обсяг суверенних валютних резервів цих країн подвоївся й оцінювався в межах від 1,9 до 2,9 трлн дол. При цьому на зовнішніх кредиторів припадало понад 44% державного боргу США, що почало загрожувати стабільності долара. Оскільки валютні фонди незахідних країн могли бути застосовані для протидії зовнішньополітичним пріоритетам США, пропонувався висновок про пряму загрозу глобальній стабільності та впливу США як наддержави з високими економічними очікуваннями [9].

Для протидії такому сценарію президентів США пропонувалася нова версія енергетичної політики, за якої США мали б діяти енергійно та рішуче, встановлюючи контроль над всіма основними джерелами видобутку енергетичних ресурсів, включаючи Каспій та Центральну Азію. Збільшення впливу США в Грузії та Азербайджані тлумачилося як надзвичайно важлива стратегічна перемога, яку якомога швидше треба повторити в Центральній Азії.

Визнавалося, що енергетичні питання дестабілізують будь-яку міжнародну проблему, включаючи ситуацію в Судані, іранську ядерну програму, воєнне протистояння в Іраку та широкому Близькому Сході.

Одним із очевидних парадоксів вважається низький рівень життя у багатьох нафтодобувних країнах, що свідчить про характер владних режимів, що панують у цих країнах. Проте політика США обмежена цілком очевидними інтересами, які підпорядковуються залежності американського способу життя від постачання нафти з регіонів енергопостачання. Це, вочевидь, стримує політичний вплив на зазначені регіони.

Втілення нової стратегії передбачало виправлення низки помилок та перешкод, включаючи посилення ролі президента в ухваленні рішень, підтримку трансформаційної енергетичної політики як засобу запобігання рецесії в економіці, посилення впливу на країни, що розвиваються.

Визнається, що навіть якщо США зможуть скоротити залежність від імпорту нафти, країна залишатиметься частиною глобальної системи та залежатиме від рішень інших країн, що стосуються видобутку і споживання нафти. Звідси випливає низка пріоритетів:

- у відносинах із Китаєм та Індією — заохочення розвитку чистих технологій виробництва енергії, аби уникнути надмірного споживання цими країнами нафти та вугілля;
- стосовно країн, що планують розвиток ядерних програм — протидія використанню технології збагачення урану;
- впорядкування енергетичних відносин між європейськими союзниками по НАТО і Росією;
- поєднання стратегії розв'язання проблем в Іраку та Ірані з планом стабільності для нафтодобувних країн Перської затоки;
- надання дипломатичної підтримки проекту нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан та трубопроводам Південного Кавказу (енергетичний коридор схід-захід), аби зменшити частку газу, що постачається Росією до Європи [10].

З поширенням глобальної економічної кризи елементи наступальної стратегії США були істотно пригальмовані. Натомість перевагу було віддано більш стриманим формам реагування на зовнішні виклики. При цьому, на відміну від попередньої адміністрації Дж.Буша-молодшого, адміністрація Б.Обами погодилася на розширення формату глобального регулювання питань, що стосуються валютно-фінансових відносин. Таким форматом стали наради глав держав та урядів «Великої двадцятки» за участю провідних країн, що розвиваються. До складу «Великої двадцятки» (G-20) входять країни «Великої сімки», БРІК (Бразилія, Росія, Китай, Індія), Аргентина, Австралія, Індонезія, Південна Корея, Саудівська Аравія, Туреччина, Мексика та Південно-Африканська Республіка, тобто фактично 19 країн та представник держави, що головує в ЄС.

Усвідомлюючи глобальний характер намірів та засобів впливу США, після 2003 р. російське політичне керівництво розпочало послідовні дії,

спрямовані на розхитування та демонтаж однополярної моделі міжнародних відносин. Попри неспівставність силових можливостей та економічних потенціалів, російську політику жорсткої протидії гегемонії США можна певною мірою визнати успішною. Зрозуміло, що не йшлося про наміри російського керівництва відновити стан біполярної системи. Проте в деяких аспектах Москві вдалося організувати гостру протидію планам та намірам американської адміністрації. Це стосувалося планів розширення НАТО, розміщення на території країн Центральної Європи об'єктів ПРО США та ставлення до визнання незалежності Косово, Абхазії та Південної Осетії.

В доктринальних політичних документах російське керівництво виходить із неминучості перебудови міжнародної системи на засадах багатопольного світу. Це, зокрема, знайшло відображення в останній редакції Стратегії національної безпеки Росії до 2020 р. (указ президента РФ Д.Медведєва від 13.05.2009 р.). Згідно з документом, національні інтереси Росії на довгострокову перспективу передбачають її «перетворення на світову державу, діяльність якої спрямована на підтримку стратегічної стабільності та взаємовигідних партнерських відносин в умовах багатопольного світу» [11].

Стратегія констатує «безпідставність існуючої глобальної та регіональної архітектури», орієнтованої, особливо в Євро-Атлантичному регіоні, лише на НАТО. Відзначається, що «недосконалість правових інструментів та механізмів усе більше створює загрозу забезпеченню міжнародної безпеки».

Прикметно, що документ повністю ігнорує чи навіть викреслює період однополюсного домінування США. В цьому сенсі відзначається, що перехід від блокового протистояння до принципів багатовекторної дипломатії, а також ресурсний потенціал Росії та прагматична політика його використання розширили можливості для зміцнення впливу Росії на світовій арені. Щодо цього, то РФ має достатній потенціал, що дає підстави розраховувати на створення в середньотерміновій перспективі умов для її закріплення серед держав-лідерів світової економіки на основі ефективної участі у світовому розподілі праці, підвищення глобальної конкурентоздатності національного господарства, оборонного потенціалу, рівня державної та суспільної безпеки.

Водночас міститься застереження, що на забезпечення національних інтересів РФ будуть негативно впливати «вірогідні рецидиви односторонніх силових підходів у міжнародних відносинах, суперечності між основними учасниками світової політики, загроза розповсюдження зброї масового ураження та його потрапляння до рук терористів, а також удосконалення форм

протиправної діяльності в кібернетичній і біологічній галузях та в сфері високих технологій.

Серед потенційних загроз передбачається посилення глобального інформаційного протиборства, зростання загроз стабільності для індустриальних країн та країн, що розвиваються. Ці тенденції пов'язані з розповсюдженням націоналістичних настроїв, ксенофобії, сепаратизму та насильницького екстремізму, загостренням глобальної демографічної ситуації та проблем навколишнього природного середовища, поширенням епідемій, дефіцитом прісної води.

Цілком очевидно, що розбіжності між США та РФ мають глибокий та принциповий характер, пов'язаний із різними баченням моделі світоустрою та різними тлумаченням проблем міжнародної безпеки. Очевидно, це не відкидає можливості співпраці з низки проблем глобального характеру, що стосуються регулювання міжнародних процесів та відвернення загроз загального характеру. Проте очевидно, що правлячі угруповання США та РФ навряд чи зможуть знайти порозуміння з питань, пов'язаних зі способом контролю активів, ресурсів та застосуванням сили для підтримки теперішньої моделі глобального капіталізму.

В цілому, у загальному спектрі ідей і проєктів, що висловлювалися останнім часом, можна виділити три принципово відмінні моделі світового устрою. Кожна з цих моделей позначає відмінні вектори формування міжнародної системи.

Першу з таких моделей можна визначити як збереження однополюсного домінування, яке передбачає продовження ієрархічного панування Заходу на основі консолідації політичного впливу та закріплення військових переваг. Цей підхід поєднує світоглядні моделі глобального управління і світового суспільства. Глобальне управління здійснюється на основі існуючих західних інститутів і союзів при збереженні домінування США у військовій сфері. Комунікативна функція та функція легітимації забезпечуються співтовариством держав, у яких функціонують більш менш стандартизовані демократичні системи. Такий підхід припускає формування альтернативної ООН вертикальної системи міжнародних інститутів, включаючи «Велику сімку», глобальну НАТО, розширену за рахунок Австралії, деяких країн Азії (Японія, Південна Корея) і Східної Європи та інституціоналізацію співтовариства або ліги демократій.

Друга модель передбачає розширення допуску важливих в економічному і політичному відношенні країн периферії до механізмів ухвалення рішень. Цей проєкт сприймається як продовження ліберальної традиції і передбачає «розширення відповідальності» найважливіших незахідних держав за підтримку стабільності на глобальному та

регіональних рівнях. Західні інституції та структури мають зберегти свою роль, головним чином у сфері безпеки, забезпечуючи певні гарантії від можливих дисбалансів, але можуть поступово інтегруватися в нову квазісрархічну схему, що припускає одночасне розширення Ради Безпеки ООН і збільшення кількості учасників «Великої вісімки». Найбільш ґрунтовним чинником, який відрізняє проєкт «глобального управління» від однополярної гегемонії, полягає в перебудові валютно-фінансових відносин. Ці процеси вже почалися у формі розширення участі країн БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) у формуванні статутного капіталу та визначенні політики Міжнародного валютного фонду.

За оцінками аналітиків, розширення співпраці на рівні G-20 має започаткувати нові форми регулювання валютно-фінансових відносин, які замінять Бреттон-Вудський період із домінантою США і долара. Це сприятиме консолідації та уніфікації правил, як мінімум, для провідних економік світу. За оцінками експерта Ради з міжнародних відносин США Б.Сетсера, рано чи пізно США, ЄС і Японія мають напрацювати єдині стандарти, хоча досі до них не дійшли навіть у межах ЄС [12].

Третя модель ґрунтується на основі «потрійного порозуміння» — політичного та силового кондомініуму за участю США, ЄС і Росії на основі горизонтального розподілу відповідальності і взаємного визнання ролей. Така версія світового порядку XXI століття, висунута МЗС РФ у відносно повному вигляді влітку 2007 р., мотивувалася необхідністю відновлення рівноваги та збереження елементів стратегічної стабільності. Обґрунтовуючи пропозиції Росії, міністр закордонних справ С.Лавров акцентував увагу на відновленні її статусу як незалежного регіонального (європейського і євразійського) центру сили при збереженні провідної ролі в багатосторонніх структурах за участю більшої частини пострадянських держав і групи країн континентальної Азії [13].

Протягом довгого часу російські політики, зокрема на офіційному рівні, інтерпретували багатополосний світ як «єдиний спосіб впоратися з сучасними викликами». Акцент був також зроблений на пріоритетності існуючих норм міжнародного права по відношенню до політичних уподобань, а також на необхідності використання позитивного досвіду міжнародно-правової системи другої половини XX століття [14].

Російською дипломатією були позначені такі цілі, як обмеження впливу США в Східній Європі і континентальній Азії, збереження відносної рівноваги стратегічних потенціалів і створення регіональних балансів сил. Згодом до пропозицій РФ було включено договірно-правове оформлення відносин у сфері європейської безпеки, що, однак, важко

уявити без переоцінки політичних принципів і узгодженої корекції міжнародно-правових норм.

Ймовірно, з трьох потенційно можливих моделей розвитку світової системи лише друга концепція (розширення рамок глобального управління і відповідальності найважливіших держав шляхом підвищення ролі в підтримці стабільності, зокрема на регіональних рівнях) є по характеру еволюційною. Порівняно з цим підходом і збереження дифузного однополярного домінування США, і стимульованій свідомими діями окремих держав перехід до поліцентризму передбачають неминучість серії локальних криз і конфліктів, зокрема конфліктів «статусного характеру» [15].

Очевидно, що в межах жорсткої однополярної гегемонії наміри, плани і дії основного системного актора не зустрічають адекватної противаги. Реалізація свідомої політичної волі США може бути потенційно урівноважена хіба що в результаті певної умовної комбінації за участю ЄС, Росії і Китаю, виникнення якої можна теоретично уявити собі лише у випадку, якщо дії США становитимуть пряму загрозу загальним (сумарним) інтересам більшої частини інших держав.

Об'єктивно, однополюсна система, принаймні якщо її параметри не визнаються провідними учасниками, містить значний потенціал конфліктності і небезпеку частих криз. З другого боку, однополярна модель навряд чи може існувати без розвиненого репресивного компоненту. З огляду на об'єктивну відмінність інтересів великої кількості держав, у край складно уявити собі однополярну модель, яка могла б існувати без застосування механізмів силового контролю й при цьому користуватися підтримкою широкого кола решти учасників. Це стосується і випадку, коли однополюсна модель передбачатиме комплексне й багатоскладове формування панівного центру сили за участю США, країн ЄС та інших країн — союзників США в Азії.

Інтереси країн ЄС визначаються як їх власними мотиваціями, що випливають із необхідності формування навколишнього економічного простору та підтримки стійких відносин у сфері безпеки з сусідами і партнерами, так і специфікою їхніх союзницьких відносин у межах НАТО та інших організацій. Принаймні в ЄС, як і раніше, домінують уявлення, що використовуючи військовий союз зі США, європейські держави можуть здійснювати певний вплив на політику домінуючої держави та забезпечувати спільне реагування в умовах потенційних кризових ситуацій [16].

Попри різні специфічні та ситуативні чинники, основу суперечностей, що визначають розбіжності в підходах США, Росії і Китаю до основних міжнародних проблем становить невідповідність взаємного сприйняття їх ролей у міжнародних відносинах. Хоча підвищення зовнішньополітичних можливостей Китаю і Росії безпосередньо пов'язано з темпами

їх економічного розвитку, зовнішньополітичні суперечності лише побічно відбивають зміни в співвідношенні економічних потенціалів. Глибинні джерела суперечностей визначаються різним баченням перспектив глобального економічного розвитку. Вагому роль відіграють ресурсні, технологічні та демографічні чинники, за якими проглядають фізичні межі збільшення споживання і підтримки рівня життя населення різних країн, яке в сукупності, попри нерівномірність розміщення людських ресурсів, досить стрімко зростає.

Не менш важливим чинником загострення суперечностей є відсутність дієздатних механізмів узгодження і координації позицій. При послабленні відносних фінансово-економічних і силових можливостей США гострота цих суперечностей може посилюватися безвідносно до суб'єктивних настроїв політиків. З цього погляду перспективи становлення багатополісної системи виглядають надто розпливчатими і невизначеними. Принаймні для запобігання розвитку по такому шляху США цілком спроможні вдатися до серії превентивних дій.

Очевидно, що однополярна гегемонія США виявилася неспроможною виконувати роль універсального регулятора, здатного замінити регулюючі інститути і механізми, що склалися за попередньої моделі відносин. Проте висновок про незворотну кризу однополярної моделі можна буде зробити лише в тому випадку, якщо решта центрів сили — основні впливові держави та їх співтовариства — почнуть діяти як структурні одиниці та учасники багатополісного світу.

Що стосується російсько-грузинського конфлікту в серпні 2008 р. і розширення російської військово-морської та військово-повітряної присутності в Атлантичному і Тихому океанах, ці дії можна охарактеризувати як спробу штучного створення «моменту біполярності», який мав продемонструвати кризу однополярної моделі і необхідність переформатування міжнародних відносин на багатополірній основі.

Схожі оцінки висловлюються все частіше. Наприклад, Ф.Закарія відзначає, що у військово-політичній сфері у світі, як і раніше, існує тільки одна наддержава. Але по всіх напрямках, окрім військової потужності, співвідношення сил змінюється. Скорочення об'ємів американського панування не означає, що створюється антиамериканський світ. «Ми переходимо до постамериканського світу, який визначається й управляється з багатьох центрів, багатьма гравцями». Але це, проте, не означає, що однополярність одразу поступиться місцем багатополірній структурі [17].

Американський політичний оглядач П.Ханна назвав 1990-і рр. десятиліттям втрачених можливостей. «Дивіденди миру», одержані в результаті закінчення «холодної війни», так і не були використані для

побудови ліберального світового порядку під проводом США. Зупинити зміни вже неможливо. Посилення Китаю на Сході і Європейського Союзу всередині Заходу кардинально змінили світ, в якому раніше була тільки «американська» (проамериканська або антиамериканська) система координат. США будуть змушені відмовитися від претензій на світове управління, і, натомість, «конкуруватимуть на світовому ринку геополітики з іншими наддержавами — ЄС і Китаєм». Геополітика ХХІ ст. визначатиметься цією новою «Великою трійкою», куди, проте, безпосередньо не входитимуть Росія та Індія. «Велика трійка», відносини дружби-ворожнечі між учасниками якої будуть вельми складними, грає за правилами, які вона ж, головним чином, сама і встановлює. Жоден з її членів не зможе претендувати на лідерство. Інші держави в цьому «постамериканському» світі повинні будуть обирати, до якого з таборів вони приєднуюватимуться [18].

Стосовно шляхів переходу до багатопольярного світоустрою, можна припустити, що такий перехід потенційно відбуватиметься або в формі серії локальних периферійних криз і конфліктів, на зразок російсько-грузинського — шляхом розширення інтересів «полюсів сили», що підіймаються та вступають у зіткнення з інтересами країн домінуючого ядра; або в договірно-правовій формі, як це було запропоновано російською дипломатією влітку і восени 2008 р.

Але навіть у разі спроби міжнародно-правового врегулювання запропонована схема не матиме всеосяжного характеру та сталої структури, що нагадуватиме біпольярну владно-силову модель. Ця теза ґрунтується на відсутності чинників, які мають підштовхувати до встановлення прийнятних політичних принципів міжнародної взаємодії і м'якого перегляду домінуючої ролі США у світовій політиці.

Суперечності та конфліктні питання, що стосуються європейської безпеки

Впродовж останніх років проблема розширення НАТО була основним чинником розбіжностей між США та РФ у питаннях, що стосуються європейської безпеки. Принципові розбіжності в підходах також виявилися внаслідок підготовки планів адміністрації Дж.Буша щодо розміщення в Польщі та Чехії об'єктів американської національної системи протиракетної оборони, ядерної програми Ірану, характеру відносин між Росією та ЄС в енергетичній сфері.

Тлумачення НАТО як провідної військової структури європейської безпеки не тільки не враховувало інтереси та позицію Росії, але й дозволяло не брати до уваги її застереження щодо розширення НАТО за рахунок держав пострадянського простору. З погляду ідеальної моделі європейської

безпеки, НАТО могло б виконувати роль її основи або за умов членства Росії та України в Альянсі, або за умов свідомої згоди Росії з довготривалим домінуванням НАТО. Оскільки проблема розширення НАТО не фігурує серед питань, віднесених до компетенції Ради Росія–НАТО, західні політики декларували принцип, відповідно до якого жодна країна — не член НАТО не може мати права вето на рішення інших країн щодо вступу в Альянс.

Згода Росії на подальше розширення НАТО мала б означати відмову Москви від ролі окремого центру сили та встановлення опосередкованого контролю Заходу над російською зовнішньополітичною стратегією. Іншим способом розв'язання цієї дилеми могло б стати досягнення нових базових домовленостей про принципи та засади відносин у сфері європейської безпеки, які б відповідали потребам стабільних і неконфліктних відносин співпраці та враховували б інтереси всіх країн Європи незалежно від їхнього статусу в сенсі участі чи не участі у військово-політичних союзах.

Складність досягнення такого компромісу обумовлена розбіжностями між способами організації бізнесу та методами використання капіталу. Фінансові кола США бачать загрозу в створенні в Росії потужних енергетичних ТНК, що перебувають під контролем державного апарату та можуть виступати в якості провідників російської зовнішньої політики. В цих розбіжностях власне й полягає зміст звинувачень російського керівництва в спробах встановити в довколишньому прострі російську сферу впливу.

Попри очевидне домінування США і НАТО у військовій сфері, «проблема Росії» залишалася ледь не головним чинником європейської безпеки. Протягом останніх років сторони не приховували свої наміри та взаємні претензії. З боку США було висунуто прагнення залучити до НАТО ряд пострадянських країн — Україну, Грузію та, у перспективі, Азербайджан. З Україною та Грузією підписано хартії про стратегічне партнерство, які підтверджують можливість членства цих країн в Альянсі. Американські адміністрації підтвердили застереження, що жодна країна — не член НАТО не може заперечувати право будь-якої європейської країни щодо вступу в Альянс. США підписали попередні угоди про розгортання об'єктів Національної системи протиракетної оборони з Польщею та Чехією. Ухвалено попередні рішення про розташування воєнних баз США в Румунії та Болгарії.

З боку Росії висловлювалися гострі заперечення щодо нератифікації країнами — членами НАТО Угоди про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі, підписаної в 1999 р. Наслідком цього стало

призупинення з 12 грудня 2007 р. участі Росії в цьому договорі та виконання пов'язаних із ним документів. Російське керівництво висловило принципову незгоду стосовно проголошення незалежності Косово та відповіло на це визнанням незалежності Південної Осетії та Абхазії. Загострюються розбіжності в підходах Росії та країн ЄС до умов транзиту газу.

Очевидно, самих по собі цих чинників усе ж недостатньо для переходу відносин між Росією та США і НАТО в стадію конфронтації. Проголошуючи мораторій на виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі, МЗС Росії підкреслив, що в період призупинення виконання договору Росія не буде виконувати обмежень щодо кількості озброєнь, у тому числі флангових. Проте російське керівництво не має «планів їх масованого нарощування чи концентрації на кордонах з сусідами». В подальшому «реальна кількість та розміщення озброєнь та техніки будуть залежати від конкретної військово-політичної ситуації, в тому числі від готовності наших партнерів виявляти стриманість» [19].

Хоча політика адміністрації Дж.Буша характеризувалася намірами розширення сфери військово-політичного контролю США в Центральній Європі, Причорномор'ї та на Південному Кавказі, формальні переговори з Росією щодо низки спірних проблем, включаючи обмеження ядерних потенціалів, не припинялися. Після Бухарестського саміту НАТО, 6 квітня 2008 р. президенти В. Путін і Дж. Буш підписали Декларацію про стратегічні рамки російсько-американських відносин. Документ формально підтвердив, що Росія та США більше не становлять стратегічної загрози одна для одної й налаштовані працювати разом для подолання глобальних викликів. Проте попри декларування переходу американо-російських відносин «від стану стратегічного суперництва до стратегічного партнерства», стан двосторонніх відносин, ймовірно, маскував гострі суперечності, аніж свідчив про готовність співпрацювати для досягнення декларованих цілей (зміцнення безпеки, протидія міжнародному тероризму та розповсюдженню зброї масового ураження) [20].

Зумисне применшення російського чинника з боку адміністрації США та ігнорування висунутих Росією застережень закінчилося збройним конфліктом на Кавказі в серпні 2008 р. Головним наслідком цієї події стало напівофіційне рішення про гальмування процесу розширення НАТО за рахунок пострадянських держав. І у Вашингтоні, і в європейських столицях усвідомлювали неможливість і недоречність подальшого ігнорування російського погляду на проблеми європейської безпеки. Перерваний після конфлікту на Кавказі діалог між Росією та НАТО з проблем безпеки було формально відновлено в березні 2009 р., проте розбіжності в підходах сторін залишилися надзвичайно гострими.

Формування чіткого бачення перспектив відносин між Росією, США, НАТО і ЄС обтяжується неприйняттям з боку Заходу російської політичної системи та спроб російського керівництва забезпечити особливий статус Росії в європейських справах. Прихід до влади в США адміністрації Б.Обами позначився певним пом'якшенням суперництва, яке набуло більш прихованих форм. Але загальний стан відносин між Росією та США / НАТО залишається нестабільним. Порядок денний стосунків, які зачіпають сферу європейської безпеки, залишається незмінним.

Проблему розширення НАТО відкладено, однак офіційно не закрито. Помірковані американські експерти визнають, що збереження курсу на залучення України та Грузії до НАТО могло б не лише погіршити відносини США та Росії, але й посилити ризик війни, що не відповідає інтересам «нових демократій» у Центральній Європі. На думку співробітника Брукінзького інституту М.О'Хенлона, на початку XXI століття нелогічно застосовувати до відносин між НАТО та Росією класичну модель стримування. Тим більше за умов, коли поширення на Грузію оборонних зобов'язань НАТО могло б бути сприйнято грузинським президентом М.Саакашвілі як «заохочення» до ще більш жорсткої лінії у відносинах із Росією [21].

Однак, незважаючи на ці застереження, ставлення США і НАТО до статусу Абхазії та Південної Осетії не змінилося, так само як і до ролі Грузії як форпосту НАТО на Кавказі.

Не менш принципового характеру набули розходження Росії та НАТО щодо оцінки подій війни на Кавказі в серпні 2008 р. Російська сторона доводить, що воєнні дії було розпочато грузинськими військами за наказом Міністерства оборони Грузії на порушення угод про припинення вогню та роз'єднання сторін [22].

Російські лідери, зокрема Д.Медведєв, характеризували дії Грузії як агресію проти Південної Осетії — «невеликих утворень», йшлося про території, що відокремилися від Грузії [23].

Натомість НАТО звинувачувало Росію в непропорційному застосуванні сили. В заяві Ради НАТО від 19 серпня 2008 р. дії Росії були охарактеризовані як непропорційні та невідповідні ролі Росії в якості миротворця та несумісні з принципами мирного врегулювання конфлікту, визначеними в Заключному акті НБСЄ, Основоположному акті Росія-НАТО та Римській декларації. Росії пропонувалося негайно вивести війська з грузинських територій поза «зоною грузинсько-осетинського конфлікту». Водночас Рада НАТО наголошувала на неможливості розв'язання неврегульованих конфліктів воєнними засобами та нагадувала «всім сторонам, що мирне врегулювання конфлікту є ключовим принципом Рамкового документу програми Партнерство заради миру».

При цьому НАТО відмовлялося від визнання будь-якої власної відповідальності за заохочення грузинської сторони до початку воєнних дій [24].

Найбільш жорстка критика висловлювалася з боку урядів США та Великої Британії, які звинувачували російську владу в свідомому провокуванні Грузії до війни та здійсненні прямої агресії.

Попри взаємні звинувачення та жорстку риторику, завдяки більш стриманій позиції ряду європейських держав, відносини НАТО та Росії все ж зазнали деякої корекції. Створення комісії НАТО — Грузія та посилення заходів щодо відбудови грузинської військової інфраструктури виглядали як акти зовнішньої підтримки грузинського керівництва попри те, що питання про вступ Грузії до НАТО знято з порядку денного. 3 грудня 2008 р. Рада НАТО на рівні міністрів закордонних справ ухвалила рішення про відновлення діалогу з Росією. Однак головною мотивацією такого рішення була гостра потреба відновлення транспортного коридору, необхідного для постачання вантажів для контингенту НАТО в Афганістані.

Генеральний секретар НАТО Я. де Хооп Схеффер щодо цього зауважив, що «Росія є настільки важливим фактором у поняттях геополітики, що в НАТО нема іншого вибору, як залучати Росію». В цьому сенсі наміри НАТО полягають у «визначеному певними умовами та поступовому відновленні залучення Росії» [25].

Риторика з обох боків має суто морально-пропагандистське призначення. За словами Генерального секретаря Альянсу, відчуття Росії, нібито вона перебуває в оточенні, хибне. Наближення НАТО до російських кордонів тлумачиться як наближення демократії і верховенства закону, що не має становити проблеми.

Натомість російська сторона (заява Д.Медведєва) сприймає подібні прояви доброзичливості з боку НАТО як «продовження спроб розширення воєнної інфраструктури поблизу кордонів Росії» та свідчення наявності в ряді регіонів «серйозного конфліктного потенціалу» [26].

Прояви конфронтації та тенденції скочування до «холодної війни» стають усе більш помітними. Згідно з висновками відомого російського дослідника та теоретика М.Косолапова, джерела ставлення США до сучасної Росії полягають у прагненні та рішучості США зберегти та зміцнити на невизначено довгу перспективу своє «глобальне лідерство». Для рішення цього завдання застосовуються два способи — матеріалізація та підтримання лідерства через переваги силового потенціалу та «підрізання можливостей потенційних конкурентів» (СС, Китаю, Японії та Росії). Стає чим далі більш очевидним, що США використовують обидві стратегії, зміцнюючи центр ваги в бік другого з указаних способів.

М.Косолапов вказує на інтенсивне суперництво «між США та Росією ... щодо принципів, на яких має будуватися міжнародно-політичний порядок». При цьому накопичуються причини і можливості для прямого воєнного зіткнення. Зростає взаємна недовіра, скорочуються чи перестають діяти ефективні чинники стримування, які існували за умов «холодної війни». За цих обставин М.Косолапов доходить висновку, що війна між США та Росією стає можливою не тільки в технічному плані, але й у політико-психологічному. «Дві країни поволі наближаються до межі, на якій вони ризикують опинитися набагато ближче до такої війни, ніж до неї коли-небудь підходили СРСР і США. Мінімізація цього ризику вимагає від обох сторін проведення стратегії, яка всіма складовими буде націлена на послаблення чи усунення впливу зазначених факторів» [27].

Силова нерівновага між США та РФ потенційно створює в сильнішої сторони відчуття безмежності власних можливостей. Цьому сприяє втрата дієвості та подекуди чинності підписаних раніше військово-політичних угод. Зазначається, що після 2000 р. як США, так і Росія перейшли до «активного» типу ядерного стримування, яке, поряд із невідоротною загрозою удару в відповідь, припускає превентивне застосування зброї, включаючи ядерну. Міркуваннях про можливість превентивного застосування ядерної зброї скорочують ефект традиційного ядерного стримування, оскільки ухвалити рішення про обмежене використання ядерної зброї легше, ніж про його масоване застосування. Ці тенденції є аргументом на користь розширення не тільки гіпотетичних, але й практичних можливостей виникнення воєнного конфлікту між США та РФ.

Принаймні на офіційному рівні російська сторона окреслює можливий вихід із цієї ситуації шляхом розробки спільних та взаємоприйнятних підходів, які могли б задовольнити переважну частину країн Євроатлантичного регіону, що входять до низки міжнародних організацій та багатосторонніх структур, включаючи ЄС, Раду Європи, ОБСЄ та СНД.

Невдовзі після президентських виборів 2008 р. російським президентом Д.Медведєвим була висунута ініціатива щодо укладення багатостороннього договору про загальноєвропейську безпеку. Вперше ця теза була проголошена під час візиту Д.Медведєва до Німеччини в червні 2008 р. Напередодні саміту Росія–ЄС в Ханті-Мансійську (27.06.2008 р.), заперечуючи претензії США і НАТО на гегемонію, російський президент Д.Медведєв знову зробив акцент на необхідності розробки договору з проблем європейської безпеки та проведення саміту з цієї проблеми.

Зміст аргументів російської сторони полягав у необхідності встановлення договірних відносин та уточненні меж відповідальності

ОБСЄ, НАТО та ОДКБ. Роз'яснюючи ініціативу Д.Медведєва, російський міністр закордонних справ С.Лавров посилався на неспроможність існуючих у євроатлантичному просторі структур впоратися з гарантуванням комплексної безпеки. «Ідея полягає в тому, аби зібрати всі країни та інвентаризувати стан справ із виконання принципів, на яких сьогодні будується євроатлантична безпека, та вже на цій основі розробити механізми, які б гарантували непорушність цих підходів» [28].

Згодом російська ініціатива була доповнена тезами про відмову держав від розміщення значних збройних сил поза межами своїх територій та узгодження принципів урегулювання конфліктів, які мали б «одноманітно застосовуватися до всіх кризових ситуацій», включаючи неприпустимість силових рішень [29].

Реакція на російські пропозиції була загалом млявою. У відповідь на заклики російських дипломатів встановити юридично зобов'язуючі базові принципи відносин між державами на основі пошани суверенітету, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи тощо, представники країн ЄС, США і Канади закидають російській стороні брагульне порушення територіальної цілісності Грузії. Скасування рішення Москви про визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії вважається фактичною умовою для поступової нормалізації відносин.

Попри відновлення контактів, відносини між Заходом і Росією залишаються стриманими та обмежуються традиційними сферами (постачання вантажів до Афганістану, протидія тероризму, боротьба з наркотрафіком та організованою злочинністю). Однак і в цих питаннях діалог просувається не найліпшим чином.

Накопичені проблеми та розбіжності залишилися в спадок адміністрації президента США Б.Обами, якому американські експерти радили врахувати попередні помилки та провадити більш зважену політику, яка б уникала взаємних провокацій та сприяла відновленню стабільних зв'язків США з союзниками по НАТО.

Після серії заяв про «перевантаження» американо-російських відносин в основу переговорного процесу було покладено питання скорочення ядерних озброєнь та розгортання американської системи ПРО в країнах Центральної Європи.

Проблеми стратегічної стабільності та скорочення ядерних озброєнь

Порівняно з усіма іншими темами, саме проблематика ядерного стримування та воєнних засобів гарантування безпеки залишається основним фактором двосторонніх відносин. Попри обоїльне занепокоєння щодо розповсюдження ядерної зброї, за адміністрації

Джорджа Буша-молодшого переговори з цих питань зайшли в глухий кут через небажання американської сторони дотримуватися логіки стратегічного паритету з Росією.

До подій 11 вересня 2001 р. адміністрація Дж.Буша в цілому була налаштована продовжувати основні тенденції зовнішньої політики Б.Клінтона, включаючи високий ступінь залучення США у міжнародні справи, включаючи врегулювання регіональних конфліктів, контроль над озброєннями та розповсюдженням зброї масового враження, закріплення позицій США в міжнародних економічних і фінансових організаціях, розширення торгівлі й т.д. Однак у 2002 р. Дж.Буш проголосив створення «архітектури безпеки», що ґрунтується на тому ж принципі, що й «холодна війна» — на принципі залякування.

На відміну від демократів, республіканці категорично заявили про широкомасштабне та швидке завершення процесу розширення НАТО та зміни в підходах до контролю над озброєннями. У відповідь на вихід США з Договору по ПРО 1972 р. Росія заявила про вихід з Договору СНО-2, укладеного в 1993 р.

В заявах президента Буша, радника з питань національної безпеки К.Райс, міністра оборони Д.Рамсфелда стверджувалося, що Америка здатна самотужки, спираючись на свої військові та економічні можливості, врятувати світ від лиха, породженого недемократичними режимами. Концепція глобальної гегемонії набула виразного ідеологічного та месіанського забарвлення. Дж.Буш, як і Г.Трумен, вважав, що інша частина світу має обирати між підтримкою Америки та конфронтацією з нею, і як Р.Рейган підтримував плани зробити Америку недосяжною для нападу ззовні за допомогою ракетного щита. Додатковим аргументом слугували уявлення, що досягнення стану невразливості гарантує дієздатність зовнішньої політики США навіть за умов криз, на кшталт війни в Перській затоці 1990–1991 рр. Так само концепція взаємного ядерного стримування через спроможність нанесення супротивнику непоправної шкоди, яка спрацьовувала у відносинах між США та СРСР, з погляду адміністрації Дж.Буша, виглядала застарілою та недоречною.

З погляду європейських країн, претензії США на однополярність виглядали не виправданими за відсутності таких стимулів, як захист загального миру і благополуччя, які існували за часів «холодної війни» та виправдовували претензії США на роль світового лідера. Європейські експерти зазначали, що Вашингтон переслідує виключно власні національні інтереси і майже не бере до уваги застереження своїх союзників. Підтвердженням цього вважалася відмова США дотримуватися умов Кіотського протоколу і вихід із Договору по ПРО поряд із

розширення боротьби з тероризмом та загостренням конфронтації з країнами, віднесеними до «вісі зла» [30].

За свідченням російського дослідника С.Кортунова, після 2002 р. режим контролю за ядерними озброєннями, який у цілому забезпечував передбачуваність військово-політичної ситуації у світі та усував небезпеку раптового нападу, був фактично зруйнований. Разом із цим значних ударів зазнав інший режим міжнародної безпеки — ядерне нерозповсюдження [31].

Водночас ситуація взаємного ядерного стримування, навіть мінімального, перебуває в гострій суперечці з проголошеними ідеями партнерства та суперечить логіці міжнародної безпеки. С.Кортунов вважає, що справа не в небезпеці несанкціонованого застосування ядерної зброї чи погіршенні стану російської системи попередження про ракетний напад, яка насправді перебуває в гіршому стані, ніж за часів СРСР. Головна проблема в тому, що взаємне стримування не відповідає постбіполярним реаліям, оскільки консервує взаємну недовіру попередніх часів. Унаслідок такої інерції реальне зближення між Америкою і Росією стає неможливим. Якби зусилля не докладалися на найвищому політичному рівні, аби вирватися за межі «холодної війни», «ситуація взаємного ядерного стримування, матеріалізована в воєнних потенціалах, теоретично здатна в будь-який момент відтворити всю сукупність конфронтаційних міждержавних відносин». Саме в доктрині стримування іманентно закладена концепція злого ворога, ідея взаємного залякування та змагання в нарощуванні ядерних озброєнь. «Поступове подолання всіх цих стереотипів, вірогідно, передбачає й новий погляд на доктрину ядерного стримування, її кардинальну трансформацію».

Однак попри те, що взаємне ядерне стримування закріплювало персоніфікацію загрози та, у кращому випадку, забезпечувало рівну небезпеку, досі немає альтернативи, яка б могла гарантувати взаємний ненапад однієї держави на іншу. За цих обставин ідея створення глобальної американської системи ПРО свідчила про бажання створити ситуацію відсутності небезпеки, за якої США могли б почувати себе в безпеці навіть за умов збереження в інших країнах певних ядерних арсеналів.

Ідея відновлення стану невразливості території США мала декілька модифікацій. Щодо цього висловлювалися пропозиції забезпечити договірну заборону міжконтинентальних балістичних ракет, здатних досягати території США, що могло гарантувати ядерний ненапад навіть за умов існування у світі декількох ядерних арсеналів.

На забезпечення невразливості території США були зорієнтовані плани «зоряних війн», розроблені за часів Р.Рейгана, за якими передбачалося виведення протиракетної зброї на навколоремну орбіту,

щоб зробити територію США недосяжною для ракетного нападу супротивника.

Традиційний спосіб зменшення загрози стосувався стримування та скорочення самих ядерних озброєнь, включаючи заборону їх кількісного нарощування, вдосконалення та перехід до поступового знищення накопичених запасів. Однак цей шлях мав ґрунтуватися на універсальності процесу роззброєння, що виключало можливість появи нових ядерних держав та існування напівлегальних ядерних арсеналів. Іншою нагальною вимогою ставало забезпечення контролю за виконанням досягнутих домовленостей, що потребувало значного рівня взаємної довіри.

Адміністрація Дж.Буша, по суті, відмовилася від продовження спроб удосконалення режиму контролю над ядерними озброєннями. Термін дії двох найважливіших двосторонніх російсько-американських договорів у сфері обмеження та скорочення стратегічних озброєнь спливає в 2009 р. (Договір про стратегічні наступальні озброєння) та в 2012 р. (Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів). Проте до початку 2009 р. у ході російсько-американських консультацій не було помітно істотних зрушень, які б дозволяли розраховувати на продовження і вдосконалення режиму контролю над стратегічними ядерними озброєннями.

Хоча Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань ратифікований трьома ядерними державами (Росією, Великою Британією та Францією), набуття ним чинності виглядає нереалістичним унаслідок позицій США, Китаю, Ізраїлю, Ірану, Індії, Пакистану, КНДР та декількох інших країн, що володіють ядерними технологіями.

Через вихід США з Договору по ПРО 1972 р. виникла істотна загроза розхитування режиму ядерного нерозповсюдження. Нова американська ядерна доктрина не тільки знизила поріг можливого застосування ядерної зброї, але й фактично перевела його з арсеналу політичних засобів стримування до потенційних засобів театру воєнних дій. До того ж, США фактично визнали Індію ядерною державою та уклали з нею договір про широкомасштабне співробітництво в ядерній галузі.

Проголошене главами дипломатичних відомств США і Росії «перезавантаження» двосторонніх відносин дещо поліщило ситуацію, оскільки дозволило відновити переговори з проблем контролю над озброєннями. Проте навряд чи слід очікувати, що ці переговори призведуть до істотної зміни характеру стосунків чи повного врегулювання спірних проблем.

Варто враховувати, що переговори розпочалися за умов економічної кризи. Обидві сторони мають враховувати брак коштів, які можуть бути спрямовані на фінансування дорогих програм новітніх озброєнь. За цих

обставин було висунуто декілька ідей, що відбивають характер пошуку стратегічної моделі розв'язання проблеми протиракетної оборони. Спочатку на етапі підготовки Бухарестського саміту НАТО (2008 р.) були висунуті пропозиції в напрямку створення спільної системи ПРО, яка б поширювалася на всіх членів НАТО в сенсі забезпечення рівних умов безпеки в межах альянсу. Згодом було висунуто російську пропозицію про спільне використання Росією та США радіолокаційної станції в Азербайджані для відстеження можливого ракетного нападу з боку Ірану. Й нарешті, виникла ідея поєднання можливостей американської системи ПРО з російською, яка, однак, не виглядає реалістичною з військово-технічних причин та регламентів секретності.

В ході переговорів навесні 2009 р. російська сторона запропонувала пов'язати готовність Росії істотно скоротити ядерні боєзаряди та засоби їх доставки (ракетносії) з відмовою США від розміщення елементів ПРО в країнах Центральної та Східної Європи. З російського боку висунуто пропозиції забезпечити контрольоване знищення боєголовок замість їх складування. Д.Медведев також наголосив на необхідності виключити можливість розміщення стратегічних наступальних озброєнь за межами національної території.

У ході переговорів з'ясувалося, що адміністрація Б.Обами не згодна на пропозицію Росії пов'язати скорочення стратегічних наступальних озброєнь з питанням розміщення елементів американської системи протиракетної оборони в Польщі та Чехії. Під час третього раунду російсько-американських консультацій по розробці нового документа по СНО офіційний представник державного департаменту США Й.Келлі заявив, що США поки що не ухвалили остаточного рішення відносно розміщення об'єктів ПРО в Європі. За його словами, необхідність у цьому відпаде, якщо зникне загроза, для відвернення якої призначена ця система. Таким чином, російську сторону опосередковано підштовхували до більш активного тиску на Іран, щоб той припинив ракетну програму та програми зі збагачення урану. Водночас держдепартамент США підтвердив зацікавленість у значному скороченні стратегічних ядерних озброєнь порівняно з рамками, встановленими в Договорі СНО-1 (1991 р.).

За даними директора Інституту США і Канади Російської Академії наук С.Рогова, адміністрація Б.Обами дійсно скорочує видатки на ПРО, однак ці скорочення порівняно незначні й становлять приблизно 15% від запланованих сум. Прагматичний підхід полягає в значному скороченні обсягів розгортання ПРО. Передбачається припинення розгортання стратегічних ракет-перехоплювачів на Алясці. Оборона території США від міжконтинент-

альних балістичних ракет покладається на 30 пускових установок для перехоплювачів наземного базування (26 на Алясці та 4 — в Каліфорнії).

Припиняється програма МКV, яка потенційно мала розміщуватися в космосі для враження великої кількості цілей.

Припинено розробку нової стратегічної ракети-перехоплювача КЕІ, здатної збивати МБР і БРПА на розгінній ділянці.

Ухвалено рішення призупинити закупівлю літаків «Боїнг-747», оснащених хімічним лазером для перехоплення МБР на розгінній ділянці. Один такий літак уже функціонує. Раніше планувалася закупівля 20 літаків такого типу.

Стосовно розгортання двоступеневих ракет-перехоплювачів у Польщі, адміністрація США відкладає ухвалення рішення щодо цього питання на найближчі три роки, мотивуючи це необхідністю завершення розробки та випробувань [32].

Таким чином, США не мають наміру відмовлятися від розгортання протиракетної оборони, однак масштаби та пріоритети цієї програми зазнають корекції. Офіційно зміна пріоритетів американської ПРО не пов'язується з позицією Росії. Головними чинниками вважаються фінансові та технічні обставини. Проте не викликає сумніву, що політичне керівництво враховує експертні рекомендації не провокувати своїми діями відповідне нарощування стратегічних ядерних сил Росії та Китаю. Теж саме стосується і таких питань, як розміщення нових військових баз, строки і темпи розширення НАТО, стримування партнерів США у Східній Європі від дій, що загрожують виникненню криз і конфліктів у відносинах із Росією.

Підсумовуючи, зазначимо, що, попри певне пом'якшення атмосфери американо-російських відносин, їх характерною ознакою залишається стан асиметричного суперництва. З боку США визнано наявність певної взаємозалежності між стратегічними наступальними озброєннями й оборонними засобами. Хоча про відновлення Договору по ПРО не йдеться, адміністрація Б.Обами погодилася на істотні обмеження тих компонентів системи ПРО, які мали найбільш дестабілізуючий характер. Вважається, що приблизний рівень у 1500 ядерних боеголовки для кожної зі сторін дозволить зберегти приблизний стратегічний паритет між США та Росією на найближчі роки.

Значною проблемою залишається відсутність адекватних механізмів, здатних обмежити ризик виникнення криз, аналогічних російсько-грузинському конфлікту. У відносинах між США та Росією простежується тенденція до пом'якшення низки гострих питань та переходу до більш обережного та вибіркового стримування. Цілковито очевидно, що за умов регіонального домінування НАТО така політика може бути більш-менш

ефективною, проте не може вважатися надійним запобіжним заходом від виникнення нових або реанімації існуючих конфліктів. Не менш важливою потребою залишається уточнення моделі європейської безпеки, яка навряд чи може обмежуватися взаємодією між НАТО, ЄС і ОБСЄ.

Російська сторона декларує намір застосовувати воєнні сили для розв'язання проблем, які можуть виникати в разі порушення балансу сил поблизу кордонів Росії та її союзників. Проголошено наміри здійснювати стратегічне стримування, включаючи заходи, спрямовані на попередження та зниження загрози деструктивних дій з боку держави — агресора або коаліції держав [33].

Такий підхід, ймовірно, свідчить про стан «холодного миру», аніж про можливість активізації співпраці. Окрім цього, зберігають значний конфліктний потенціал такі чинники, як ресурсна конкуренція, ставлення до ролі долара як світової резервної валюти, вплив США і НАТО на політичні процеси в країнах СНД. Проте найголовнішим чинником варто вважати протилежність позицій сторін щодо моделі міжнародних відносин. У цьому сенсі США бачать у Росії ледь не головного політичного супротивника, який ініціює підірив американської гегемонії та прагне закріпити багатополярну модель міжнародної системи в міжнародно-правових документах, проте не має для цього ні достатніх ресурсів, ні економічних можливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. *National Security Strategy of the United States of America*. – Washington, DC : The White House, March 2006. – P. 46.
2. *Strategic Plan, Fiscal Years 2007 – 2012*. – 7 May 2007. – Washington, DC : U.S. Department of State; U.S. Agency of International Development, 2007. – P. 48.
3. *Nye J.S.Jr. Soft Power and American Foreign Policy / Joseph S. Nye // Political Science Quarterly*. – Summer 2004. – Vol. 119. – No. 2. – P. 256.
4. *Парсонс Т. О понятии «политическая власть» // Антология мировой политической мысли: В 4 т. – М. : Издательство «Мысль», 1997. – Т. II. – С. 241–242.*
5. *Там же*. – С. 242.
6. *Energy security, energy urgency: key issues facing the next president*. – Washington, D.C. : The Brookings Institution. – December 18, 2007. – P. 8–9.
7. *Ibid.* – P. 4, 8–9.
8. *Ibid.* – P. 9–10.
9. *Ibid.* – P. 10–12.
10. *Ibid.* – P. 14–16.
11. *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года*. 13 мая 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2009/05/216229.shtml>

12. *Финансовый саммит G20* ознаменует конец гегемонии доллара – эксперты // РИА Новости. 14 Ноября 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rian.ru/crisis/20081114/155009576.html>

13. *Лавров С.* Сдерживание России: назад в будущее? / С.Лавров // Россия в глобальной политике. – 2007. – № 4. – Июль–Август. – С. 8–21; *Лавров С.* Мир вновь нуждается в равновесии. Укрепление доверия должно стать сверхзадачей европейской и мировой политики / С.Лавров // Независимая газета / Дипкурьер. – 10 сентября 2007 г.

14. *Медведев* предложил изменить мир. 12.09.2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.state.rin.ru/cgi-bin/news.pl?id=175762&page=8&pages=1&theme=>

15. *Кременюк В.* Существующий кризис в отношениях между Россией и Западом – это кризис статусного характера. 04.09.2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=40060>

16. *Бертрам К.* Слабая Америка = Ослабленная Европа // День. – № 130. – 7 августа 2007 г.

17. *Zakaria F.* The Future of American Power. How America Can Survive the Rise of the Rest // Foreign Affairs. – Vol. 87. – No. 3. – May/June 2008. – P. 18–43.

18. *Khanna P.* Waving Goodbye to Hegemony // The New York Times Magazine. – Vol. 27. January 27, 2008. – P. 34–41, 62–67.

19. *В России* вступил в силу мораторий на действие ДОВСЕ. 12.12.2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.regnum.ru/news/930902.html

20. *Декларация* о стратегических рамках российско-американских отношений. Принята в Сочи 6 апреля 2008 года по итогам российско-американских переговоров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/04/163171.shtml>.

21. *O'Hanlon M.E.* Don't Rush Georgia and Ukraine into NATO // The Washington Times. – 2008. – December 2.

22. *Мова* йде про Московську угоду про припинення вогню та роз'єднання сил від 14 травня 1994 р.

23. *Д.Медведев* призвал «разморозить» сотрудничество между РФ и ЕС. 14 ноября 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/politics/14/11/2008/260701.shtml>; Москва ждет от Вашингтона новых предложений по ПРО. 1 марта 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/politics/01/03/2009/283644.shtml>.

24. *Заседание* Североатлантического Совета на уровне министров иностранных дел, проведенное в штаб-квартире НАТО в Брюсселе 19 августа 2008 года. Заявление / Пресс-релиз (2008) 104, 19 августа 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/other/ru/pr/2008/p08-104r.html>.

25. *Erlanger S.* NATO Chief Defends Opening to Russia // The New York Times. – 2008. – December 3.

26. *Массовое перевооружение* армии начнется в 2011 году. 17 марта 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.infox.ru/authority/defence/2009/03/17/Massovoye_pueryevoor.phtml.

27. *Косолапов Н.* Пороговый уровень и вероятность конфликта США с Россией // Международные процессы. – Т. 6. – № 3(18). – Сентябрь–декабрь 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/eighteenth/003.htm>

28. *Кузьмин В.* Северная оттепель. Россия и Евросоюз объявили о начале согласования нового договора о партнерстве // *Российская газета*. — № 4695. — 2008. — 28 июня.

29. *Соловьев В.* Новая система безопасности дала сбой в ОБСЕ. Запад не верит мирным предложениям Москвы // *Коммерсантъ*. — № 111 (4166). — 24 июня 2009 г.

30. *Шильд Г.* Притязания Америки на односторонние действия. Национальные интересы во внешней политике США / Г. Шильд / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/2002-04/article09.html>.

31. *Кортунов С.В.* Сползание к опасной черте / С.В.Кортунов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.wpres.ru/text/200707280907.htm>.

32. *Рогов С.М.* «Перезагрузка» ПРО. Отказ от звездных войн укрепит стратегическую стабильность / С.М.Рогов // *Независимая газета*. — 5 июня 2009 г.

33. *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года*. 13 мая 2009 г.